

У третій справі, що торкалася питань курсу української і турецької валют і налагодження торгівельних зносин, було погоджено, що українське посольство матиме консультації з представниками турецького міністерства фінансів і міністерства торгівлі, в ході яких будуть вироблені конкретні кроки для вирішення означеного питання [3, арк. 34].

Також, між І. Токаржевським-Карашевичем та Ахмед Решід беєм було домовлено про негайне вироблення консульської конвенції, яка мала на меті прискорити справу торгово-економічного і дипломатичного зближення України і Туреччини.

Як видно з архівних матеріалів в першій половині 1920 року між українською і турецькою сторонами було розроблено проект консульського протоколу, який мав би тимчасово регулювати політико-дипломатичні відносини між УНР і Високою Портою до моменту заключення повноцінної консульської конвенції. Зокрема у проекті консульського протоколу зазначалося наступне:

1. Імперський Оттоманський Уряд і Уряд УНР взаємно погоджуються на праві призначення Генеральних Консулів, Консулів і Віце-Консулів... у всіх портах і комерційних місцевостях усіх частин їхніх країн, в яких прийняті подібні урядовці другої країни.

2. Турецькі Генеральні Консульства, Консульства і Віце-Консульства на території Уряду УНР і Українські Генеральні Консульства, Консульства і Віце-Консульства на території Османської імперії виконуватимуть, з часу підписання цього протоколу, свої обов'язки згідно з загальними нормами міжнародного публічного права на принципі взаємності.

3. Цей протокол, який входить в силу з часу його підписання буде важним до заключення Консульської Конвенції між Високими сторонами [4, арк. 52].

Проте, підписання вищенаведеного документу так і не відбулося з огляду на складне військово-політичне становище як українського так і османського урядів.

У продовж всього періоду існування українського дипломатичного представництва в Туреччині його фінансове утримання було на вкрай низькому рівні, рівно так само як і утримання більшості українських дипломатів у країнах Європи. Українські національні уряди, через постійну боротьбу з зовнішніми і внутрішніми ворогами та глибоку економічну розруху в Україні, не мали достатньо коштів не лише для підтримки своїх посольств, а і для проведення нагальних соціально-економічних і політичних заходів в самій Україні.

Тому, починаючи з 1920 року українське посольство в Туреччині опинилося в тяжкому фінансово-матеріальному становищі, яке з кожним місяцем поглиблювалося завдяки накопиченню боргів перед турецьким урядом і банками. Як зазначав І. Токаржевський-Карашевич у своєму зверненні до міністра закордонних справ УНР: „Посольство має зараз, після того, як виплатило частину старих боргів, ще 2000 турецьких лір Високої Порти і 1600 турецьких лір Банкові – старого боргу б. Посла п. Суковкина. Ці борги необхідно негайно виплатити, бо Посольству загрожує велика неприємність, якої належало б уникнути хоч би з огляду на можливість зміни відносин з Урядом після підпису миру та внутрішніх змін у Туреччині. Крім того Посольство не має вже ніяких засобів і може з дня на день зупинитися в положенні, з якого виходу не буде – не буде

навіть за що виїхати з Царгороду” [4, арк. 52]. Із зазначеної частини звернення добре видно весь трагізм існування української дипломатії в Османській імперії.

1 червня 1920 року у зв'язку з тяжким матеріальним становищем українського посольства в Царгороді Рада міністрів УНР постановила звільнити з посади українського посла в Туреччині О. Лотоцького. Виконувати обов'язки посла було доручено І. Токаржевському-Карашевичу. Тоді ж було скорочено склад посольства до 2 осіб [4, арк. 35-36; 6, арк. 6 зв., 34].

Фактично до початку 1921 року українська дипломатична місія перебувала на межі виживання і не могла займатися продуктивною діяльністю, через що змушена була припинити роботу і таким чином завершити початий ще в 1918 році процес становлення політико-дипломатичних відносин України з Османською імперією.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 1118. – Оп. 1. – Спр. 21.
2. Там само. – Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 52.
3. Там само. – Ф. 3696. – Оп. 3. – Спр. 49.
4. Там само. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 97.
5. Там само. – Ф. 3696. – Оп. 1. – Спр. 126.
6. Там само. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 269.
7. Там само. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 114.
8. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. / Д. Дорошенко. – К.: Темпора, 2002. – Т. 2. – 352 с.
9. Кобилянський Л. Українське посольство в Туреччині (1/XI 1918 – 22/IV 1919) / Л. Кобилянський // Нова Україна (Прага). – 1925. – Ч. 2-3. – С. 77 – 91.
10. Лотоцький О. В Царгороді / О. Лотоцький. – Варшава, 1939. – 248 с.

Petrenko I., graduate history department, Kyiv National Taras Shevchenko University (Ukraine, Kiev), vanpetrenko@yandex.ru

Political and diplomatic relations between the Ukrainian People's Republic and Turkey in 1918-1920

On the basis of documentary and archival sources to analyze the process of political and diplomatic relations between the governments of the Ukrainian People's Republic and Turkey in 1918-1920.

Keywords: Ukraine, the Ukrainian People's Republic, Turkey, the Ottoman Empire, diplomacy, foreign policy.

Петренко И. Е., аспирант исторического факультета Киевского национального университета имени Тараса Шевченко (Украина, Киев), vanpetrenko@yandex.ru

Политико-дипломатические отношения Украинской Народной Республики с Турцией в 1918-1920 гг.

На основе документальных и архивных источников проанализирован процесс развития политико-дипломатических связей между правительствами Украинской Народной Республики и Турции в 1918-1920 годах.

Ключевые слова: Украина, Украинская Народная Республика, Турция, Османская империя, дипломатия, внешняя политика.

* * *

УДК 94(477)“192/450”3”+316,485.28:323.22

Нікітенко К. В.
доктор історичних наук,
завідувач кафедри менеджменту мистецтва,
Львівська національна академія мистецтв
(Україна, Львів), NicKn@i.ua

PEREKONLIVII ARGUMENT РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ – ТЕРОР ГОЛОДОМ НА ДОНЕЧЧИНІ: РОЗПЛАТА ЗА ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ

Досліджено механізми використання радянською владою “продовольчих репресій” проти бунтівних селян – важлива складова ліквідації антибільшовицького повстанського руху на Донеччині початку 1920-х рр.

Ключові слова: повстанський рух, репресії, голод, Донеччина.

Українська революція 1917-1921 рр. є етапом найгостріших і найдраматичніших політичних, соціальних, економічних потрясінь в історії нашої країни. Прихід до влади більшовиків приніс Україні тяжкі випробування. Навесні 1919 р. на її території було введено жорстку економічну політику під назвою “воєнний комунізм”. Неоднозначність нової політики, її жорстокість, широке застосування комуністичного терору породили рух опору, який охопив без виключення всю територію України.

Події початку 1920-х рр., а зокрема і репресивна політика комуністичного режиму мають своїх знаних дослідників [1]. Втім, регіональний аспект діяльності повстанських загонів, а також специфіка їх ліквідації радянською владою потребують детальнішого розгляду.

Метою статті є дослідження репресивної діяльності радянської влади щодо повстанців Донеччини.

Завданням є аналіз механізмів використання “продовольчих репресій” як останнього карального аргументу комуністичного режиму.

Після закінчення війни внутрішнє становище УСРР було кризовим. Господарська розруха, економічні негаразди максимально загострювали політичну ситуацію. Запроваджена у роки “воєнного комунізму” продрозкладка – примусові реквізиції селянського хліба – позбавила селян зацікавленості у результатах своєї праці: який сенс вирощувати понад прожитковий мінімум, якщо все буде відібрано новою владою. З метою розколу села на ворогуючі угруповання та створення опори новому режиму в травні 1920 р. було прийнято декрет про організацію комітетів незаможних селян (КНС), які фактично стали органами радянської влади на місцях. Члени цих комітетів звільнялись від податків, мали переваги при розподілі землі й отримували певний відсоток конфіскованої у “куркулів” власності. На кінець року КНС діяли вже в кожному третьому українському селі [2, с. 146]. Майже із самого моменту організації КНС були створені збройні загони селян. На початку 1921 р. такі загони діяли у всіх губерніях республіки: загалом 730 формувань, понад 56 тис. бійців (без урахування груп самозахисту) [2, с. 147]. КНС брали активну участь у збиранні продрозкладки.

Така політика призвела до різкого погіршення політичної ситуації на селі, викликала масовий опір селянства. В республіці діяла велика кількість озброєних угруповань, які нараховували від кількох осіб до декількох тисяч. Усім цим формуванням радянська влада дала офіційну назву – “банди”. Хоча у повстанському русі брали участь практично всі верстви села (окрім, можливо, найбідніших), радянська пропаганда трактувала цей спротив як “куркульський”. А отже і вирішеня проблеми селянських повстанців вбачали лише у посиленні репресивних заходів. 20 квітня 1920 р. Рада народних комісарів (Раднарком) України прийняла “Коротку інструкцію по боротьбі з бандитизмом і куркульськими повстаннями”. У документі акцентовано на поширенні репресій щодо селянства: запроваджувалася кругова порука аж до винищення села, населення “бандитських районів” офіційно перетворювалося на заручників, щоб запобігти поповненню селянами лав повстанців передбачався навіть арешт всього дорослого населення тощо [3, с. 6]. За офіційними даними, наприкінці

1920 р. в Україні виступало проти радянської влади близько 50 тис. селян, які мали на озброєнні гвинтівки, кулемети та гармати [4, с. 4]. Сучасні дослідники вказують на значно більшу кількість невдоволених селян. Так, за даними О. Полянського, в Україні воювало близько 150 тис. повстанців [4, с. 12]. “Село не з нами!” – з тривогою відзначив головраднаркому Х. Раковський. В. Ленін, проаналізувавши ситуацію, у жовтні 1920 р. невтішно констатував: “Ми беремо хліб із Сибіру, беремо хліб з Кубані, але не можемо взяти його з України, бо там кипить війна, і Червоній Армії доводиться боротися проти банд, якими вона кишить” [5, с. 346].

Принциповим є той факт, що повстанський рух охопив всю територію республіки. Навіть у східних регіонах, де природно-географічні умови несприятливі для партизанської боротьби (немає великих лісових масивів або гір тощо – навкруги степ, в якому переховуватися військовим підрозділам повстанців надзвичайно складно), був організований активний спротив. Наприклад, на території Донецької губернії діяли селянські повстанські загони: Білокобильського, Блохи, Каменєва, Каменюка, Карлова, Колесникова, Лимаренка, Лодиря, Махна, Назарова, Фоми Повстанчеського, Саєнка, Солодова, Терезова, Тяпкіна, Шаповалова, Ященко та багатьох інших. У Старобільському повіті на початку 1921 р. воювали загони: Лимаренка Андрія (250 піхотинців та 50 вершників, мали на озброєнні 10 кулеметів); декілька загонів Зайцева та Волоха – по 80-100 бійців на тачанках. Окрім цього, діяли ще декілька військових формувань (по 20-50 бійців), керівники яких залишилися невідомими [6, арк. 127]. На Донеччині чинила спротив радянській владі більша кількість повстанців, ніж на Чернігівщині, Полтавщині, Харківщині, Одещині разом узятих. За кількістю бійців регіон поступався лише Київщині [7, с. 246-247].

Навіть запровадження НЕПу не знизило напруги в суспільстві. Продподатки збирали використовуючи переврені жорсткі методи: репресії, взяття заручників, залякування і пограбування села. Зауважимо також, що в деяких регіонах навіть після проголошення нової політики, продрозкладка скасована не була. Так, на нараді при Донецькому губвиконкомі, яка відбулася за участі наркомпрода 7 червня 1921 р., прийнято рішення “розкладку зберегти в повітах Таганрогському, Маріупольському, Гришинському” [8, арк. 1].

Вісті з села скидалися на військові зведення. Загалом за 1921 р. в республіці сталося 1376 збройних нападів повстанців на населенні пункти, 259 – на радянські органи влади, 342 – на промислові та продовольчі установи і підприємства [9, с. 189]. На боротьбу радянська влада кинула всі сили: Червону армію (ЧА), міліцію, частини особливого призначення, збройні загони КНС. Уже I всеукраїнський з’їзд КНС ухвалив постанову про створення у кожному повіті України кавалерійської сотні з незаможників. Перемога над Білою армією дала змогу залучити до боротьби досвідчених військових командирів і найбільш боєздатні й переврені частини: корпус червоного козацтва В. Примакова, 25-ту Чапаївську дивізію, 44-ту стрілецьку І. Дубового, 9-ту кавалерійську Г. Котовського, 51-ту стрілецьку В. Блюхера та ін. У серпні 1921 р. в УСРР дислокувалося щонайменше 14 стрілецьких і 4 кавалерійських дивізії, окрема прикордонна дивізія особливого відділу КВО (3 бригади),

технічні частини, аероплани, 23 бронепоезди тощо [10, с. 326]. За наказом командувача Збройних сил України та Криму М. Фрунзе у 1921 р. у частинах ЧА було завведено спеціальні журнали воєнних дій, які фіксували інформацію про сутички з “бандами”. Для боротьби з селянами у січні 1921 р. організовано мережу нарад по боротьбі з бандитизмом. Перша Всеукраїнська нарада КП(б)У (травень 1921 р.) постановила: “Щоб наради по боротьбі з бандитизмом засідали, принаймні, двічі на тиждень, а в особливо загрозливих районах і частіше” [11, с. 145].

З огляду на важливість промислового потенціалу регіону, а також масштаб опору радянській владі, на Донеччину двічі особисто приїжджав голова Всеросійської Надзвичайної комісії (ВНК) Ф. Держинський. Взимку 1921 р. проведена під його керівництвом колегія Донецької губчека ухвалила, що “губернській НК передаються військові частини, які одночасно будуть вести енергійну боротьбу з бандитизмом” [12, с. 121-122]. У лютому 1921 р. було сформовано Донецьку дивізію ВУНК, якій було передано для боротьби з повстанцями бронепоезд. У березні того ж року в регіон за особистим розпорядженням Ф. Держинського “для підсилення” скеровано велику групу російських чекістів. Призначений наприкінці 1920 р. головою Донецької губчека К. Карлсон отримав надзвичайні повноваження у боротьбі з “бандитами”. Зазначимо, що довіру він виправдав. Вже 21 жовтня 1921 р. В. Балицький, який на той момент тимчасово виконував обов’язки голови ВУНК, клопотав про нагородження К. Карлсона орденом Червоного Прапора за проведену “велику роботу по ліквідації махновщини та низки інших великих банд – Камеюка, Зайцева, Золотого Зуба”. Щоправда, орден К. Карлсон отримав лише у 1923 р., а тоді спеціальною постановою колегії ВУНК від 17 грудня 1921 р. його нагородили золотим портсигаром із написом “За викорінення бандитизму та успішну боротьбу на економічному фронті від колегії ВУНК” [12, с. 121-122].

Також рішеннями місцевих органів влади організували судові “надзвичайні трійки”. Приміром, Маріупольський виконком у травні 1921 р. постановив створити таку трійку “у зв’язку з бандитизмом, який не вщухає в повіті та протидією куркульського елементу” з правом виносу вироку “аж до вищої міри”. Членами трійки призначено Патрушева, Ярошука, Уралова [6, арк. 82]. Жорстокість каральних акцій та застосування “вищої міри”, породжували активну протидію. Червоний терор провокував повстанців, тому протистояння загострювалося. Невдоволені селяни знищували представників радянської влади. Так, улітку 1921 р. загин Камеюка, намагаючись вирватися з оточення червоноармійських частин, окрім ведення боїв із регулярною армією був змушений вступати у сутички із бійцями КНС, а також партійно-радянським активом. У селі Щегловці 22 червня у бою з бійцями цього загону загинули міліціонер і три активісти. Наступного дня в селі Картушино – загинули голова виконкому та землемір, а в сусідньому селі Іллрії воєнком і двоє активістів. Незважаючи на значні втрати (понад півтори сотні вбитих та полонених), довелося кинути частину зброї і дві гармати, повстанцям вдалося вирватися з оточення та зберегти близько 150 вершників і кулемети [13, с. 2].

Озброєння комнезамів у прагненні сформувати із них військові загони, перед якими ставили завдання ведення активних воєнних дій із повстанцями, теж призводило до нових чисельних жертв. Наприкінці 1921 р. тільки у Старобільському повіті загинуло 75 членів комітету незаможних селян, які були змушені воювати фактично “проти всіх”. 14 осіб загинуло у боях із загonom Камеюка, 12 людей – у протистоянні із бійцями Зайцева, 6 людей КНС втратив під час облоги на загин Карлова тощо [14, арк. 4-14]. Акцентуємо на тому, що всупереч офіційній пропаганді “бандити” отримували масову підтримку населення, що надзвичайно ускладнювало каральні акції. Приміром, командир червоного батальйону, перед яким влітку 1921 р. було поставлене завдання ліквідації “бандитизму” поблизу міста Бахмут, у своїх звітах повідомляв про великі та дрібні сутички із повстанцями, перераховував власні втрати і захоплені трофеї (26 червня 1921 р. відбито у повстанців 2 кулемети системи “Максим”, один кулемет “Кольт”, набой та снаряди), водночас батальйон був безпорадним. Жодної інформації щодо вбитих чи полонених “бандитів” він повідомити не зміг. Місцеві мешканці задалегідь інформували повстанців про всі пересування червоного батальйону, тож і всі воєнні дії перетворилися на нескінченну гонитву донецьким степом [6, арк. 59].

У доповідній записці від 9 лютого 1921 р. С. Каменев інформував Л. Троцького, що в республіці діють військові формування трьох видів:

1. Організовані повстанці, які користуються активною підтримкою місцевого населення і за сприятливих обставин можуть повернути на свій бік тисячі бійців.
2. Збройні угруповання (як малочисельні, так і доволі великі), які пов’язані із місцевим населенням, але не мають масової підтримки.
3. Кримінальний бандитизм, боротьбу із яким селяни усіяко підтримують і навіть намагаються поборювати власними силами [15, с. 65].

Радянська влада вважала, що найбільш небезпечними є насамперед “бандити” першої і другої груп. “Ліквідація бандитизму” перетворилася на масові каральні акції проти місцевого населення. Як свідчать документи, більшість населення не вважали повстанців “бандитами”, а, навпаки, сприймали їх як рятівників і захисників: “Незабаром прийде Махно, поляки і Врангель, котрі не дадуть збирати податок, ... комуністи не підуть брати податок там, де є банда” [7, с. 246]. Вирішальним моментом стала, як мусила констатувати навіть офіційна преса того часу, “цілковита підтримка сільським населенням” повстанського руху [16, с. 178]. Це твердження також руйнує міф про “бандитизм” повстанців. У секретному зведенні Державного політичного управління (ДПУ) по Донецькій губернії акцентовано, що вбивства, пограбування та інші бандитські прояви здійснюються насамперед колишніми кримінальними елементами, участь у бандитських угрупованнях селян – незначна [17, арк. 339]. Отже селяни насамперед брали участь не у кримінальному, а у повстанському політичному русі. Мав місце активний спротив радянській владі.

У 1921 р. у ряді губерній України почався голод. Нові архівні документи, введені у науковий обіг, переконливо свідчать, що головною метою голоду була саме каральна функція – впливовий удар по селянському повстанському русі. Дану точку зору – покарання голо-

дом, підтверджує той факт, що тільки за перший тиждень червня 1921 р. Постійна нарада по боротьбі з бандитизмом при Раднаркомі УСРР тричі розглядала питання “Про продовольчі репресії бандитських гнізд”. Наслідком цих засідань стала інструкція щодо проведення репресій продовольчого характеру проти українського селянства [18, арк. 14-19]. Наслідки каральних акцій, які підсилювалися стихійним лихом – посухою, вражали своїм розмахом та жорстокістю.

У 21 повіті п’яти південних губерній (Одеська, Миколаївська, Катеринославська, Запорізька і Донецька) селяни не зібрали навіть посіяного. У 10 інших повітах вказаних губерній збір зернових не перебільшував 5 пудів на душу населення [19, с. 197-198]. Відмова Раднаркому під керівництвом В. Леніна від реальної допомоги тим, хто голодував, від міжнародних організацій, замовчування самого факту голоду в Україні, силові методи вилучення хліба, максимально погіршили продовольчу ситуацію. У зверненні до Центральної комісії допомоги голодуючим керівники Донецького губвиконкому зазначили: “Голод у Донбасі набрав... жахливих розмірів. Голодує до п’ятисот тисяч людей. Селяни у відчаї риють собі могили, не відчуваючи реальної допомоги. Досі з центру не одержано ні зернини” [20, с. 85]. Хлібом постачали лише міський пролетаріат – робітників шахт, а із сіл Донеччини хліб вивозили. На 15 січня 1922 р. з губернії вивезли 120 тис. пудів хліба [19, с. 199]. Жодна з голодуючих губерній не була звільнена від податку. Питання “допомоги” селянам, які конали від голоду, влада вирішила у властивій для себе репресивній манері. На всіх шляхах та вузлових залізничних станціях діяли так звані загороджувальні загони.

В умовах терору та голоду повстанські загони не мали перспектив і були або знищені, або самоліквідовувалися. Характерним може стати приклад отамана зі Старобельського повіту (Донеччина) – Каліновського, який спробував зібрати армію для “визволення України” (важливим є те, що були висунуті не лише економічні, а й політичні завдання – здобуття незалежності країни). Однак, сім’ї повстанців конали з голоду, доведені до крайнього відчаю, люди розійшлися по домівках. “Армію” зібрати так і не вдалося, товаришів Каліновського заарештували, отаман уникнув покарання і продовжував боротьбу самотужки у глибокому підпіллі [21, с. 3].

У постанові політбюро ЦК КП(б)У від 28 червня 1921 р. зазначено: “Звернути увагу т. Фрунзе на необхідність терміново вигнати Махна з Полтавщини до однієї з голодних губерній, якщо неможливо його швидко ліквідувати” [22, с. 11]. Надзвичайно важливим є і той факт, що продовольчі репресії бандитських гнізд, які тривали й довели свою ефективність на початку 1920-х рр., практикували й в наступні роки як превентивно-репресивні заходи. Терором і голодом можна було знищити повстанський рух, проте марно було очікувати, що такі дії схилили селян до підтримки радянської влади. Важливим свідченням є, наприклад, повідомлення червоноармійця 3-го полку зв’язку С. Грибінюкова, яке він надіслав особисто на ім’я голови ВУЦВК Г. Петровського у травні 1925 р. “Повернувшись із семиденної відпустки в село Черкаський Брад Новосветловського району Луганського округу Донецької губернії, бачив:... міліція б’є селян прикла-

дами, відбираючи у них худобу. Голова сільради – партійний, щоденно виконує директиви партії і Радянської влади за пляшкою самогону. Кооперація на селі на 100% торгує горілкою. Партія та комсомол на селі є загороджувальним загоном, що відбирає в селян вугілля, яке вони купують для опалення...”. Багато чого побачив червоноармієць у своєму селі, тож і висновок звучав категорично “селяни самим консервативним чином налаштовані проти Радянської влади” [17, арк. 504].

Голод на селі в підрадянській Україні став буденним явищем. Приміром, у 1925 р., у Білокуракінському районі Старобельського округу Донецької губернії, де свого часу активно діяли численні повстанські загони, були зареєстровані випадки опухання з голоду, 70-80% населення харчувалося сурогатами. По Луганському окрузі стан був ще гіршим, люди їли траву та жолуді. Комісія, яка займалася обстеженням недорідних районів Старобельського та Луганського округів у своєму звіті від 25 лютого 1925 р. доповідала: “Зростання до величезних розмірів гостро-шлункових захворювань” внаслідок харчування непридатними для їжі продуктами, “цинга стала звичайним явищем на селі” [17, арк. 293-295]. У листуванні, яке було призначене тільки для службового користування, наголошували на тому, що цифри офіційних доповідей про голод не перебільшені, а навпаки свідомо занижені [23, арк. 29].

Отже, каральними акціями – терором і голодом антибільшовицький повстанський рух опору в українському селі на Донеччині було подолано. НЕПівський “відступ” – лібералізація економіки супроводжувалася активним використанням терористичних методів. Саме вони в умовах нової економічної політики повинні були зцементувати владу більшовиків.

Список використаних джерел

1. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.) / С. В. Кульчицький. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.; Литвин В. М. Україна: міжвоєнна доба (1921-1938 рр.) / В. М. Литвин. – К.: Альтернативи, 2003. – 512 с.; Рєєнт О. П. Україна між світовими війнами (1914-1939 рр.): Події. Люди. Документи. Нариси історії / О. П. Рєєнт, І. А. Коляда. – К.: Школа, 2004. – 542 с.; Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953 рр.: Суспільно-політичний та правовий аналіз: у 2 кн. / І. Г. Білас. – К.: Либідь-Військо України, 1994. – Кн.1. – 432 с.; Шаповал Ю. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К.: Абрис, 1997. – 607 с.; Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки / В. В. Ченцов. – Тернопіль: Збруч, 1999. – 482 с.; Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження / В. М. Нікольський. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 624 с. та ін.
2. Трифонов І. Классы и классовая борьба в СССР в начале НЭПа (1921-1923 гг.) / И. Трифонов. – Л.: Изд. Лен. ун-та, 1964. – 311 с.
3. Ганжа О. І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР / О. І. Ганжа. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1996. – 42 с.
4. Полянський О. Український рух опору в 1921-1939 роках / О. Полянський. – Тернопіль: “Підручники & посібники”, 2004. – 64 с.
5. Ленін В. І. Заключне слово на нараді голів повітових, волоських і сільських виконавчих комітетів Московської губернії. 15 жовтня 1920 р. / В. І. Ленін // Повне зібрання творів. – Т.41. – С. 344-348.
6. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф. Р-1146. Донецький губернський комітет Рад робочих, селянських і червоноармійських депутатів. – Оп.2. – Спр.91. Циркуляри ВЦІК УСРР, НКВД, приказ Донгубисполкома о сдаче огнестрельного оружия, протоколи засідання міжведомственного совещания, доклады и сводки о работе Донгубсовнархоза, перепис-

ка с СНК УССР, политическим управлением о выдаче разрешения на право торговли, организации пунктов товарообмена и т.д. – 306 арк.

7. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст. Історичні нариси / [Д. В. Архерейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін.]; відповід. ред. В. А. Смолий. – К.: Наукова думка, 2002. – 952 с.

8. ДАДО. – Ф. Р-1146. Донецький губернський комітет Рад робочих, селянських і червоноармійських депутатів. – Оп.2. – Спр.47. Протоколи засідань комісії по вопросу о денационализации мукомольно-крупяных предприятий Донецкой губернии и продовольственного совещания при Донецком губернском исполнительном комитете, тезисы к докладу о продрозверстке и др. – 30 арк.

9. Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки / В. В. Ченцов. – Тернопіль: Збруч, 1999. – 482 с.

10. Щербатюк В. Повстансько-партизанських рух селян України 1921 р. та його характерні риси у працях сучасних вітчизняних дослідників / В.Щербатюк // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2010. – № 1. – С. 301-335.

11. Комунистична партія України в резолюціях і рішеннях з'їзді, конференцій і пленумів ЦК: в 2 т. – К.: Політвидав України, 1976. – Т.1 (1918-1941). – 1007 с.

12. Шаповал Ю. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю.Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К.: Абрис, 1997. – 607 с.

13. Банда Каминюка // Пролетарий (м. Дебальцеве). – 1921. – 5 липня. – С. 2.

14. ДАДО. – Ф. Р-1146. Донецький губернський комітет Рад робочих, селянських і червоноармійських депутатів. – Оп. 2. – Спр. 214. Сведения о членах КНС, убитых бандами. – 92 арк.

15. Горбуров С. Г. Повстансько-партизанський рух на Півдні України в 1917-1944 рр. / С. Г. Горбуров, Ю. В. Котляр, М. М. Шитюк. – Херсон: ОЛДІ-плюс, 2003. – 340 с.

16. Гіроаки Куромія Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-ті роки / Пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агеєв; передм. Г. Немирі. – К.: Основи, 2002. – 510 с.

17. ДАДО. – Ф. Р-1146. Донецький губернський комітет Рад робочих, селянських і червоноармійських депутатів. – Оп.2 – Спр.288. Постановления СНК, циркуляры, доклады, сведения и т.д. – 520 арк.

18. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф. Р-152. Миколаївський губернський виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. – Оп.2. – Спр.40. Протоколи засідання постійного совещання по борьбе с бандитизмом при СНК УССР. – 24 арк.

19. Кульчицький С. В. Комунизм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928) / С. В. Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – 396 с.

20. Голод 1921-1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів / [Упоряд. О. М. Мовчан, А. П. Огінська, Л. В. Яковлева]; відп. ред. С. В. Кульчицький. – К.: Наукова думка, 1993. – 240 с.

21. Глушко Ф. Напрасные попытки возродить бандитизм в Старобельском уезде / Ф. Глушко // Всероссийская кочегарка. – 1923. – Від 1 липня. – С. 3.

22. Білокінь С. І. Нові студії з історії большевизму / С. І. Білокінь. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – 312 с.

23. ДАМО. – Ф. Р-985. Миколаївське окружне статистичне бюро. – Оп.1. – Спр.137. Ведомости и акты обследования голодающих хозяйств по Николаевскому округу и переписка об оказании продовольственной помощи. – 86 арк.

References

1. Kul'chyc'kyj S.V. Ukrai'na mizh dvoma vijnamy (1921-1939 rr.) / S.V. Kul'chyc'kyj. – K.: Al'ternatyvy, 1999. – 336 s.; Lytvyn V.M. Ukrai'na: mizhvojenna doba (1921-1938 rr.) / V.M. Lytvyn. – K.: Al'ternatyvy, 2003. – 512 s.; Rejent O.P. Ukrai'na mizh svitovymu vijnamy (1914-1939 rr.): Podii'. Ljudy. Dokumenty. Narysy istorii' / O.P. Rejent, I.A. Koljada. – K.: Shkola, 2004. – 542 s.; Bilas I.G. Represyvo-karal'na sistema v Ukrai'ni. 1917-1953 rr.: Suspil'no-politychnyj ta pravovyj analiz: u 2 kn. / I.G. Bilas. – K.: Lybid'-Vijs'ko Ukrai'ny, 1994. – Kn.1. – 432 s.; Shapoval Ju. ChK-GPU-NKVD v Ukrai'ni: osoby, fakty, dokumenty / Ju.Shapoval, V.Prystajko, V.Zolotar'ov. – K.: Abrys, 1997 – 607 s.; Chencov V.V. Politychni represii' v Radjans'kij Ukrai'ni v 20-ti roky / V.V. Chencov. – Ternopil': Zbruch, 1999. – 482 s.; Nikol's'kyj V.M. Represyva dijalt'nist' organiv derzhavnoi' bezpeky SRSR v Ukrai'ni (kinec' 1920-h – 1950-ti rr.). Istoryko-statystyčne doslidzhennja / V.M. Nikol's'kyj. – Donec'k: DonNU, 2003. – 624 s. ta in.

2. Trifonov I. Klassy i klassovaja bor'ba v SSSR v nachale NJePa

(1921-1923 gg.) / I.Trifonov. – L.: Izd. Len. un-ta, 1964. – 311 s.

3. Ganzha O.I. Opir seljan stanovlennju totalitarnogo rezhymu v USRR / O.I. Ganzha. – K.: In-t istorii' Ukrai'ny NAN Ukrai'ny, 1996. – 42 s.

4. Poljans'kyj O. Ukrai'ns'kyj ruh oporu v 1921-1939 rokah / O.Poljans'kyj. – Ternopil' : "Pidruchnyky & posibnyky", 2004. – 64 s.

5. Lenin V.I. Zakljuchne slovo na naradi goliv povitovyh, volosnyh i sil's'kyh vykonavchyh komitetiv Moskovs'koi' gubernii'. 15 zhovtnja 1920 r. / V.I. Lenin // Povne zibrannja tvoriv. – T. 41. – S. 344-348.

6. Derzhavnyj arhiv Donec'koi' oblasti (dali – DADO). – F.R-1146. Donec'kyj guberns'kyj komitet Rad robochyh, seljans'kyh i chervonoarmijs'kyh deputativ. – Op.2. – Spr.91. Cirkuljary VCIK USSR, NKVD, prikaz Dongubispolkoma o sdache ognestrel'nogo oruzhja, protokoly zasedanija mezhdudevomstvennogo soveshhanija, doklady i svodki o rabote Dongubsovnarhoza, perepiska s SNK USSR, politicheskim upravleniem o vydache razreshenja na pravo torgovli, organizacii punktov tovaroobmena i t.d. – 306 ark.

7. Politychnyj teror i teroryzm v Ukrai'ni. XIX-XX st. Istorychni narysy / [D.V. Arhijerejs'kyj, O.G. Bazhan, T.V. Bykova ta in.]; vidpovid. red. V.A. Smolij. – K.: Naukova dumka, 2002. – 952 s.

8. DADO. – F.R-1146. Donec'kyj guberns'kyj komitet Rad robochyh, seljans'kyh i chervonoarmijs'kyh deputativ. – Op.2. – Spr.47. Protokoly zasedanij komissii po voprosu o denacionalizacii mukomol'no-krupjanyh predpriatij Doneckoj gubernii i prodovol'stvennogo soveshhanija pri Doneckom gubernskom ispolnitel'nom komitete, tezisy k dokladu o prodravzerstke i dr. – 30 ark.

9. Chencov V.V. Politychni represii' v Radjans'kij Ukrai'ni v 20-ti roky / V.V. Chencov. – Ternopil' : Zbruch, 1999. – 482 s.

10. Shherbatjuk V. Povstans'ko-partyzans'kyh ruh seljan Ukrai'ny 1921 r. ta joho harakterni rysy u pracjah suchasnyh vitczyznjanyh doslidnykiv / V.Shherbatjuk // Z arhiviv VUCHK-GPU-NKVD-KGB. – 2010. – № 1. – S. 301-335.

11. Komunistychna partija Ukrai'ny v rezolucijah i rishennjah z'i'zd'iv, konferencij i plenumiv CK: v 2 t. – K.: Polityvdav Ukrai'ny, 1976. – T. 1 (1918-1941). – 1007 s.

12. Shapoval Ju. ChK-GPU-NKVD v Ukrai'ni: osoby, fakty, dokumenty / Ju.Shapoval, V.Prystajko, V.Zolotar'ov. – K.: Abrys, 1997. – 607 s.

13. Banda Kaminjuka // Proletarij (m. Debal'ceve). – 1921. – 5 lypnja. – S. 2.

14. DADO. – F.R-1146. Donec'kyj guberns'kyj komitet Rad robochyh, seljans'kyh i chervonoarmijs'kyh deputativ. – Op.2. – Spr.214. Svedenija o chlenah KNS, ubityh banditami. – 92 ark.

15. Gorburov Je.G. Povstans'ko-partyzans'kyj ruh na Pivdni Ukrai'ny v 1917-1944 rr. / Je.G. Gorburov, Ju.V. Kotljars, M.M. Shtyjuk. – Herson: OLDI-pljus, 2003. – 340 s.

16. Giroaki Kuromija Svoboda i teror u Donbasi. Ukrai'ns'korosijs'ke prykordonnja, 1870-1990-ti roky / Per. z angl. G.K'orjan, V.Agejev; przedm. G.Nemyri. – K.: Osnovy, 2002. – 510 s.

17. DADO. – F.R-1146. Donec'kyj guberns'kyj komitet Rad robochyh, seljans'kyh i chervonoarmijs'kyh deputativ. – Op.2 – Spr.288. Postanovlenija SNK, cirkuljary, doklady, svedenija i t.d. – 520 ark.

18. Derzhavnyj arhiv Mykolai'vs'koi' oblasti (dali – DAMO). – F.R-152. Mykolai'vs'kyj guberns'kyj vykonavchyj komitet rad robotnych, seljans'kyh i chervonoarmijs'kyh deputativ. – Op.2. – Spr.40. Protokoly zasedanija postojannogo soveshhanija po bor'be s banditizmom pri SNK USSR. – 24 ark.

19. Kul'chyc'kyj S.V. Komunizm v Ukrai'ni: pershe desjatyrichchja (1919-1928) / S.V. Kul'chyc'kyj. – K.: Osnovy, 1996. – 396 s.

20. Golod 1921-1923 rokiv v Ukrai'ni: Zbirnyk dokumentiv i materialiv / [Uporjad. O.M. Movchan, A.P. Ogins'ka, L.V. Jakovleva]; vidp. red. S.V. Kul'chyc'kyj. – K.: Naukova dumka, 1993. – 240 s.

21. Глушко Ф. Напрасные попытки возродить бандитизм в Старобельском уезде / Ф.Глушко // Всероссийская кочегарка. – 1923. – Від 1 lypnja. – S. 3.

22. Bilokin' S.I. Novi studii' z istorii' bol'shevizmu / S.I. Bilokin'. – K.: Instytut istorii' Ukrai'ny NAN Ukrai'ny, 2006. – 312 s.

23. DAMO. – F.R-985. Mykolai'vs'ke okružne statystyčne bjuro. – Op.1. – Spr.137. Vedomosti i акты obsledovanija golodajushhijh hozjajstv po Nikolaevskomu okružgu i perepiska ob okazanii prodovol'stvennoj pomoshhi. – 86 ark.

Nikitenko K. V., Doctor of Historical Sciences, Head of the Department of Management Arts, Lviv National Academy of Arts (Ukraine, Lviv), NicKn@i.ua

A weighty argument of the soviet regime – terror of famine in Donetsk region: a requital for the insurrectionary movement

The article addresses the mechanisms of the use of “food reprisals” against revolted peasants as an essential component of the quenching of the anti-Bolshevik insurrectionary movement in Donetsk region in the 1920s.

Keywords: *insurrectional movement, reprisals, famine, Donetsk region.*

Никитенко К. В., доктор исторических наук, заведующий кафедрой менеджмента искусства, Львовская национальная академия искусств (Украина, Львов), NicKn@i.ua

Убедительный аргумент советской власти – террор голодом на Донетчине: расплата за повстанческое движение

Исследованы механизмы использования советской властью “продовольственных репрессий” против мятежных крестьян – важная составляющая ликвидации антибольшевистского повстанческого движения в Донецком регионе в 1920-е гг.

Ключевые слова: *повстанческое движение, репрессии, голод, Донетчина.*

* * *

УДК 94(477)“1945/1952”:378

Лук'яненко О. В.

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри культурології, Полтавський національний педагогічний університет ім. В. Г. Короленка (Україна, Полтава), lukyanenko.ov@gmail.com

АНТИЗАХІДНА ІСТЕРІЯ У КАРИКАТУРАХ ОСВІТЯН УРСР ПОВОЄННОГО СЕМИЛІТТЯ (2)

Ілюструється еволюція поглядів освітян педінститутів УРСР повоєнного періоду (1945-1952 рр.) на міжнародне становище. Застосування методу контент-аналізу педагогічної преси дозволило простежити нароцвання проти-американської позиції у середовищі викладачів та студентів; відслідкувати співвідношення уваги до різних політичних діячів та подій світового значення. Відтворено послідовність переконування освітян країни у загинванні Заходу та миролюбності СРСР. Зроблена оцінка головних напрямів ідеологічної війни освітян у сфері геополітики.

Ключові слова: *педагогічний інститут, карикатура, міжнародна політика, біполярний світ, повоєнна Україна.*

На полі бою ідеологій особливе місце належить війні образів. У повоєнне семиліття ударною силою агітаційного фронту були політичні карикатури. У попередньому дослідженні ми почали аналіз того, як освітяни вищої педагогічної школи долучилися до протистояння у біполярному світі. Нагадаємо, що серед політичних карикатур, які публікувала газета “Радянська освіта”, з 1950-х р. переважали твори викладача креслення Вінницького педінституту М. Славського. З 1951 по 1952 рр. редакція періодичного видання оприлюднила 10 його творів на міжнародну тематику.

У січні 1952 р. “Радянська освіта” черговою карикатурою відреагувала на підписання американським президентом так званого Закону від 10 жовтня. Гаррі Трумен підписав документ “Про взаємне забезпечення безпеки 1951 р.” з метою централізувати військову допомогу США іноземним державам. Нормативний акт регулював допомогу військовому блоку НАТО, президентів КНР Чан Кайши, а також прозахідній мережі у кранах соціалістичного табору. Реакція освітянина Славського на цей документ була тотожною офіційно-охоронній версії, бо автор карикатури замість епіграфа узяв навіть слова представника СРСР в ООН А. Вишинського, який називав критикований закон терористичним. На малюнку уповні передане ставлення педагога до американської політики. У класі “Уолл-

стрітівської школи шпигунів” за лавами сидять четверо здобувачів. На першій парті сидять найуважніші “учні”. Один одягнений у військову форму офіцера Третього рейху зі свастикою на пов’язці. На поясі у нього кортик, поруч стоять гвинтівка з гранатою та закривавлена сокира. На них усіх, попри належність німцеві, красуються логотипи “US”. Поруч із німцем сидить диверсант у ватнику та кепці, схожий на колишнього ув’язненого. За ними інша пара. Скоріше за все, ближній персонаж – це Чан Кайші. Він підпирає вусате обличчя рукою, уважно слухаючи і конспектуючи викладача. Із лівої кишені його штанів стирчить пістолет, а на руці видиме татування у вигляді символу американської валюти. Перед дошкою стоїть “викладач” у фраківі та чорних круглих окулярах. Ймовірно, це зображення американського лідера Г. Трумена, який був лобістом закону. Він у лівій руці тримає палицю, яка заміщує указку, пояснюючи класові нехитре математичне рівняння. На дошці піктограмами записаний приклад: “\$” + “кинджал” + “граната” + “сокира” + “пістолет” = “Закон США від 10 жовтня 1951 р.”. На протилежній стіні під надписом “Наочні посібники” на великих цвяхах висять кайдани, дубинка та зашморг [1].

В одному з квітневих видань була піднята й тема використання бактеріологічної зброї урядом США у війні у Кореї. До цього часу точаться суперечки з приводу правдивості застосування бактеріологічної зброї у Кореї. З одного боку міжнародна комісія Дж. Нідхема збрала і представила доволі струнку систему доказів більше ніж 600 фактів цього, з іншого навіть радянський заступник міністра закордонних справ В’ячеслав оголосив, що таких доказів було не достатньо. Проте, на час війни – навесні 1952 р. – відповідь була однозначною. На карикатурі М. Славського зображено худорлявого чоловіка, який стоїть на колінах, розставивши руки по різні сторони. Його поза неприховано нагадує німецьку свастику. На рукаві у нього є нашивка із зображенням хреста, через плече перекинута медична сумка з таким самим хрестом та літерами “US”. У роті він ка з шнурок тримає аркуш, на якому написано: “Безсторонній Міжнародний комітет Червоного Хреста. Made in USA”. Листок підпирає права рука, пальці якої змочені у крові. Скоріше за все, це карикатурне зображення тодішнього президент Міжнародного Червоного Хреста Пауля Рюггера. На плечах у нього стоїть американець, схожий більше на крука, який кричить, що Америка не веде бактеріологічної війни. На жаль, ідентифікувати його не вдалося. Він не схожий ні на тогочасного Президента Гаррі Трумена, ні на представника США в ООН Уоррена Остіна, ні на міністра оборони Америки Роберта Ловетта, ні навіть на тогочасного Генсека ООН Трюгве Хальвдана Лі. Правою опущеною рукою американець тицяє у папірець, що звисає з рота його колеги, лівою сипле монети із зображенням знаку долара у відкриту долоню лівиці того, хто знизу. На задньому плані видимі два літаки з прапорами ООН на них. З кожного висунувся льотчик і сипле униз бактеріологічним дощем чуми та холери. Шельмоване автором блюзнірство Європи (“швейцара США”) перед Штатами (“Ката”) мав підкреслити підпис: “АМЕРИКАНСЬКИЙ АДВОКАТ І ЙОГО ШВЕЙЦАРСЬКИЙ ПОМІЧНИК” [2].